

Vzdělávací využití videozáznamů rozhovorů s pamětníky z Archivu vizuální historie Institutu USC Shoah Foundation

Mgr. Jakub Mlynář

Centrum vizuální historie Malach – Ústav formální a aplikované lingvistiky, Matematicko-fyzikální fakulta, Univerzita Karlova v Praze

mlynar@knih.mff.cuni.cz

Martin Šmok

Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California, USA

smok.martin@gmail.com

INFORUM 2012: 18. konference o profesionálních informačních zdrojích

Praha, 22. – 24. 5. 2012

ABSTRAKT

Besedy s pamětníky dnes již patří k běžným součástem výuky moderních dějin na většině škol. Vyprávění pamětníka umožňuje personalizaci „velké historie“ a identifikaci s konkrétním člověkem, do vzdělávacího procesu vstupují emoce, což prokazatelně zvyšuje jeho účinnost. Nevyhnutelně se však blíží doba, kdy už nebude možné zvat pamětníky 2. světové války nebo 50. let přímo do škol a dalších institucí. Je tedy třeba zjišťovat možnosti a metody alternativních postupů, které mohou alespoň částečně osobní přítomnost pamětníka ve třídě v budoucnu nahradit. Archiv vizuální historie Institutu USC Shoah Foundation je unikátní sbírkou téměř 52 000 audiovizuálních záznamů rozhovorů se svědky a přeživšími holocaustu, které byly natočeny během 2. poloviny 90. let v 56 zemích a ve 32 jazycích (v češtině a slovenštině přes 1 100 rozhovorů). Archiv lze prohledávat pomocí propracovaného uživatelského rozhraní: uživatelé mohou najít konkrétní úseky svědeckví podle svého zájmu díky tezauru 55 000 hierarchicky uspořádaných klíčových slov, témat, událostí, jmen osob, míst atd. Praha je jedním z pěti evropských měst, kde je kompletní obsah licencovaného archivu dostupný, a to z počítačů v Centru vizuální historie Malach při Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy. Na základě rozhovorů shromážděných v Archivu vizuální historie a s jejich využitím vznikají tematické vzdělávací materiály a programy. Také práce s rozhovory a on-line rozhraním v reálném čase je specifickým vzdělávacím postupem, který u žáků rozvíjí samostatnost, myšlení v souvislostech a kritický přístup k pramenům a informačním zdrojům. Jako kombinace těchto dvou přístupů byl vytvořen rovněž nový edukační portál IWitness, který je v příspěvku rovněž představen.

(1) Úvod

V rámci vědeckého zkoumání historických událostí 20. století dochází v poslední době k významné změně pohledu na minulost – nestačí ptát se pouze *Jak se to stalo?*, tedy na historickou a „objektivní“ skutečnost minulého. Stále více historiků si začíná klást i jiné otázky: *Jak byla určitá událost vnímána a prožívána jejími aktéry?* nebo *V jaké podobě je historická událost uložena v lidské (individuální či společenské) paměti?* Zvláště výrazně tyto otázky vystupují v souvislosti s traumatickými událostmi, které v krátkém období postihly konkrétní skupiny lidí. Mezi nimi dominuje genocida Židů, Romů a dalších osob, která proběhla za 2. světové války a je označována jako *holocaust*. Společenská („kolektivní“) paměť a historiografie se stávají dvěma komplementárními úhly pohledu na uplynulý čas – úhly, které nám často mohou poskytnout výrazně odlišný obraz dějin.

V souvislosti s holocaustem a dalšími událostmi nedávné historie se přinejmenším od 60. let odhaluje určitá nedostatečnost tradičních historických metod a postupů založených na archivním bádání, případně práci „v terénu“. Ukazuje se, že o některých historických událostech můžeme získat informace výhradně od jejich přímých účastníků – pamětníků a přeživších – protože jiné historické prameny neexistují. Mluvená historická svědectví (orální historie¹) jsou během posledních 20-30 let stále více vnímány jako plnohodnotný zdroj pro práci badatelů i studentů v řadě vědních oborů. Ačkoli lze dosud hovořit o jisté převažující nedůvěře profesionálních historiků k orální historii jakožto spolehlivému zdroji, ukazuje se, že ani písemné dokumenty není možno vždy považovat za jednoznačně věrohodnější – obzvláště události spjaté s holocaustem byly v oficiálních dokumentech německé armády často pojednány pouze okrajově nebo i záměrně zkresleně.² Nejvhodnějším postupem je kombinace zdrojů různého typu, jsou-li pro danou problematiku k dispozici. Vědecká práce – která je východiskem pro vzdělávání – musí vždy vycházet ze střídavého a důsledného zhodnocení spolehlivosti svědectví a jejich přínosu k oblasti studia. Jak konstatuje Yehuda Bauer, profesor jeruzalémské univerzity s 50-letou badatelskou zkušeností v oblasti mluvené historie holocaustu: „*jedno svědectví je zajímavé, ale nepřesvědčivé, dvě souběžná svědectví jsou podnětem k zamyšlení, deset souběžných svědectví je důkaz.*“³ Uznávaná německá literární vědkyně a historička Aleida Assmann navíc poznamenává, že ani zdánlivá faktická nevěrohodnost mluvených svědectví nesnižuje jejich hodnotu pro naše pochopení minulosti: „*Jejich hlavním cílem není popsat, co a jak se přesně odehrálo, ale spíše jaký to byl pocit, nacházet se vprostřed těchto událostí; poskytují nám velice osobní zúčastněné pohledy.*“⁴ Paměť a historie *společně* utvářejí náš současný náhled na minulost i její interpretaci.

(2) Proč využívat videozáznamy rozhovorů s pamětníky ve výuce?

Svědectví pamětníka se může stát nezastupitelným a velmi přínosným doplňkem běžné výuky dějepisu a dalších předmětů na 2. stupni ZŠ i na různých typech středních škol. Nevyhnutelně se však blíží doba, kdy už nebude možné zvat pamětníky určitých historických událostí přímo na besedy do škol a dalších institucí – už dnes zbývá jen velmi málo osob, které prožily 2. světovou válku a události s ní spjaté jako dospělí. Je tedy třeba zjišťovat možnosti a metody alternativních postupů, které mohou alespoň částečně osobní přítomnost pamětníka ve třídě v budoucnu nahradit.

¹ Orální historie jako specifická historická metoda vznikla krátce po 2. světové válce v USA, hlubší teoreticko-metodologické ukotvení a výraznější vědecké využití postupně získává od 60. let minulého století. Podrobněji Vaněk – Mücke – Pelikánová 2007.

² Taková obezřetnost je obecným pravidlem pro práci se všemi (obzvláště armádními) dokumenty – badatel si musí být vždy vědom okolností, za kterých daný dokument vznikl, včetně případných motivací jeho autorů zakrýt nebo pozměnit skutečný stav věcí, o nichž pojednává. Srv. např. Pease 1921 nebo Milligan 1979.

³ Bauer 2010, viz též Barša 2011 : 42-44.

⁴ Assmann 2006 : 263

Jednou z možností je využití existujících archivů rozhovorů s pamětníky, ať už ve formě zvukového záznamu nebo v podobě audiovizuální nahrávky (což je pro studenty poutavější, ale pro pamětníka ve chvíli pořizování rozhovoru náročnější a více „rušivé“). Na loňské konferenci InForum byl podrobně představen Archiv vizuální historie USC Shoah Foundation Institute (USC SFI) více než dva roky zpřístupňuje Centrum vizuální historie Malach při Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy. Zájemce o podrobnější seznámení se vznikem, obsahem i možnostmi Archivu tedy odkazujeme na dotyčný příspěvek⁵ a shrneme zde jen základní charakteristiky. Archiv vizuální historie je unikátní sbírkou téměř 52 000 audiovizuálních záznamů rozhovorů se svědky a přeživšími holocaustu, které byly natočeny během 2. poloviny 90. let v 56 zemích a ve 32 jazycích (v češtině a slovenštině přes 1 100 rozhovorů). Databázi nahrávek lze prohledávat pomocí propracovaného webového rozhraní: uživatelé mohou najít konkrétní úseky svědectví podle svého zájmu díky tezauru 55 000 hierarchicky uspořádaných klíčových slov, témat, událostí, míst, ale také na základě databáze více než jednoho milionu jmen. Od února 2012 je uživatelům v CVH Malach k dispozici také fulltextové vyhledávání v českojazyčné části archivu⁶, které umožňuje vyhledání jakéhokoliv slova a jeho gramatických tvarů; toto vyhledávání je vhodné např. k nalezení specifických místních názvů, jež v tezeauru mohou chybět (menší vesnice a města, názvy konkrétních ulic, městských čtvrtí, slangová označení apod.). Pedagogové, kteří chtějí úryvky rozhovorů s pamětníky začlenit do svých hodin, mohou díky těmto nástrojům velmi efektivně a rychle vyhledat nahrávky odpovídající různým regionálním, jazykovým či tematickým kritériím.

Vzhledem k tomu, že oba autoři tohoto příspěvku se ve své práci soustředí na různé způsoby vzdělávacího využití nahrávek z výše zmíněného archivu, budou následující poznámky zaměřeny v první řadě na možnosti využití uvedeného materiálu, jenž má bezpochyby určitá specifika. Domníváme se však, že v řadě ohledů jsou tyto poznámky také obecnějším příspěvkem k didaktickým aspektům využití jakýchkoli videonahrávek svědectví pamětníků ve vyučování.

Důvody, které hovoří pro využívání videozáznamů autentických svědectví pamětníků ve vzdělávání, jsou zároveň pozitivními charakteristikami tohoto materiálu jako školního vzdělávacího pramene. Vyprávění pamětníka v první řadě umožňuje **personalizaci „velké historie“** a ztotožnění s konkrétním člověkem – historická témata ztrácejí abstraktní charakter „kapitol z učebnice“ a stávají se čímsi skutečným, lépe představitelným, srozumitelným. Často díky tomu mizí stereotypy, které s sebou ustálené interpretace historie přinášejí – černobílé chápání politických témat a kontroverzí, zjednodušující vysvětlení významných historických událostí a motivů jejich aktérů. Svědectví pamětníka ukazuje, že i dějiny kdysi byly přítomností – a podobně jako naše aktuální přítomnost měly komplikovaný, spleť a nejednoznačný charakter, takže ani o minulosti nelze vždy vyvozovat závěry v podobě jasných a přehledných kauzálních souvislostí. Velká historie se tak odhaluje především jako součet individuálních lidských příběhů.

Využití svědectví ve vzdělávání navíc umožňuje historické události **lokalizovat**. Když učitel vybere svědectví pamětníka pocházejícího z města nebo městské části, kde se škola nachází, žáci a studenti mohou v jeho vyprávění zaslechnout názvy ulic a náměstí, po kterých denně procházejí a kde žijí. Díky tomu přestává být probíraná látka čímsi vzdáleným a odtažitým, ale relevantní skutečností, jejíž dozvuky lze dodnes v daných místech zaznamenat: studenti se cítí součástí stejné, místní historie. Svědectví místního rodáka se přibližuje žákům také jazykově, pokud jde o oblastní přízvuk a výrazy. Učitel může úryvek z videozáznamu svědectví pamětníka navíc využít pro přiblížení specifických regionálních dějin, jež často nemusí být v oficiálních a „univerzálních“ učebnicích obsaženy.

Ačkoli jsme se zatím soustředili především na využití svědectví v hodinách dějepisu, možnosti uplatnění audiovizuálního autobiografického materiálu jsou mnohem širší: a nebude

⁵ <http://www.inforum.cz/pdf/2011/mlynar-jakub.pdf> (duben 2012)

⁶ Fulltextové vyhledávání bylo vytvořeno na [Katedře kybernetiky Fakulty aplikovaných věd Západočeské univerzity v Plzni](http://www.kky.zcu.cz) (<http://www.kky.zcu.cz> k dubnu 2012).

přílišnou nadsázkou, konstatujeme-li, že hranice oborového či disciplinárního využití svědectví pamětníka ve vyučování se překrývají s mírou kreativity konkrétního pedagoga. Úryvky z rozhovorů v cizích jazycích lze s úspěchem využít např. v hodinách angličtiny, němčiny, francouzštiny, ruštiny či španělštiny, ale také k přiblížení reálií konkrétních evropských i mimoevropských států. Archiv vizuální historie USC SFI obsahuje i rozhovory s lidmi, kteří jsou sami výraznými osobnostmi česko-slovenského kulturního či uměleckého života, popř. s jejich blízkými příbuznými. Z těchto důvodů lze rozhovory využít v předmětech jako je český jazyk a literatura, dějiny umění apod. Mnoho témat, která se ve svědectvích přeživších a svědků holocaustu i ve vyprávění dalších pamětníků odrážejí, je bezpochyby stále aktuálních, a lze je proto začlenit do hodin občanské nauky nebo základů společenských věd (xenofobie, rasismus, mechanismus sociálního vyloučení a společenského útlaku, propaganda, psychické reakce na stres a traumatické události atd.).

Řadu témat není snadné do vyučovací hodiny zařadit: ostych může panovat jak na straně vyučujícího, tak na straně studentů či žáků. Když učitel promyšleně vybere úryvek svědectví, může „nechat pamětníka“, aby **nadnesl kontroverzní otázky** takřkajíc „za něj“. Vhodně využití svědectví ve správném kontextu pomůže vyvolat diskusi o tématech, která jsou relevantní pro každodenní život studentů: o procesu rozhodování, dobru a zlu, spravedlnosti, odpovědnosti atd. Může také inspirovat studenty k debatám o jejich vlastní roli ve společnosti a o tom, čím jsou jejich role ovlivňovány a určovány.

Do vzdělávacího procesu vstupují díky svědectví pamětníka či pamětnice **emoce**, což prokazatelně zvyšuje účinnost vzdělávání. Tento proces se namísto pouhého přijímání „předpřipravených vědomostí“ předávaných frontální výukou může stát interaktivní záležitostí, jejíž průběh a výsledky může student ovlivnit vlastní iniciativou a aktivitou. Jak jsme již zmínili výše v návaznosti na doporučení Y. Bauera, audiovizuální svědectví je nejen vhodné a možné, ale přímo **žádoucí doplnit dalším materiálem** (dobovými listinami, osobními dokumenty, fotografiemi, dobovými filmy) který zajistí věrohodnost, kontext a uvede úryvek vyprávění do náležitých souvislostí.

(3) Nevýhody a rizika využití audiovizuálního svědectví jako školního pramene

Jak bylo právě doloženo, využití audiovizuálních svědectví jako školního historického pramene a vzdělávacího materiálu má řadu výhod. Charakteristické rysy tohoto materiálu ovšem mohou pro pedagogické využití zároveň znamenat i jistý problém a mohou s sebou nést jistá rizika, jež je třeba vést v patrnosti a usilovat během vytváření vzdělávacích materiálů a programů o jejich minimalizaci či eliminaci. Opět se soustředíme na specifika rozhovorů z Archivu vizuální historie USC SFI, uvedená tvrzení lze ovšem dle našeho názoru vztáhnout i na další sbírky orálně historických svědectví.

V první řadě je třeba mít stále na paměti, že se jedná o čistě osobní, subjektivní vzpomínky a individuální interpretaci prožité historie. Pamětník vypráví o historických událostech svými očima, v rámci svého vlastního životního osudu a směřování, ale také optikou vlastní politické, náboženské či morální orientace. Vždy je třeba dobře zvážit vhodnost výroků pro předpokládaný cíl naší činnosti. Lidská paměť zároveň není fotoaparát nebo počítač – pamětníci, kteří vzpomínají na události vzdálené více než půl století, si nemusí být vždy schopni vybavit konkrétní časové či místní okolnosti, jména osob, specifické výrazy atd. Učitel vždy musí prověřovat data a historická fakta – obzvláště v dnešní době, kdy studenti velice rychle mohou s využitím různých internetových zdrojů najít případné nesrovnalosti a věrohodnost celého svědectví zpochybnit na jediném chybně uvedeném datu.

Zmiňme ovšem také metodologická specifika archivního materiálu založeného na rozhovorech s pamětníky. V souvislosti s historií holocaustu a dalších genocid je třeba reflektovat zdánlivě samozřejmý fakt, že ve všech archivech jsou zaznamenány pouze výpovědi těch, kdo přežili – nejčastěji shodou okolností a šťastnou náhodou. Jakékoliv zobecnění vzpomínek přeživších jakožto „typické židovské zkušenosti“ v době druhé světové války je tedy pochopitelně silně zkreslující a mylné. Generalizaci brání další důležité rysy archivních interview: natočeny a zpřístupněny jsou pouze výpovědi lidí, kteří byli ochotni o svých prožitcích mluvit, poskytnout rozhovor a zveřejnit jej, a nacházeli se navíc v době pořizování archivních rozhovorů v oblasti, kde samotné natáčení probíhalo. Mnoho pamětníků se o svůj životní příběh nechtělo podělit – a naopak mnozí, kdo by se natáčení chtěli zúčastnit, nemuseli být „ve správnou chvíli na správném místě“. Toto vše je třeba vnímat, chceme-li rozhovor s pamětníkem do vyučování smysluplně začlenit.

(4) Možnosti využití archivních svědectví ve vzdělávání: hotové vyučovací hodiny, práce s Archivem vizuální historie v reálném čase a portál iWitness

Řada úryvků z archivních svědectví byla zpřístupněna pedagogům jako součást **hotových vyučovacích hodin** nebo jejich sérií. Ve spolupráci s Památkem Terezín⁷ vznikl soubor modelových hodin s názvem „*Ghetto Terezín, holocaust a dnešek*“. Těchto dvanáct vyučovacích hodin je vystavěno na základě úryvků ze svědectví bývalých vězňů ghetta, ale kromě konkrétních historických událostí jsou v nich tematizovány také ryze současné jevy. Modelové hodiny včetně úryvků a doprovodných textů vyšly jako samostatná brožura, většina jejího obsahu už je zpřístupněna on-line.⁸ Několik úryvků rozhovorů je k dispozici pedagogům a studentům v rámci metodického portálu *Rámcového vzdělávacího programu* jako digitální učební materiály.⁹ Vytvořena byla také modelová vyučovací hodina „*Když rasismus je zákon*“¹⁰, která obsahuje rozhovory z Archivu vizuální historie USC SFI a může být učiteli volně využívána při přípravách hodin.

Specifickým vzdělávacím postupem je i samotná **práce s on-line archivem v reálném čase**. Pracovištěm, kde mohou skupiny studentů s pedagogy tímto způsobem s archivem pracovat, je Centrum vizuální historie Malach při Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Toto centrum je od začátku roku 2010 českým přístupovým bodem ke kompletnímu Archivu vizuální historie USC SFI a všem vyhledávacím nástrojům (v současnosti je jedním z pěti přístupových míst v Evropě).¹¹ Samostatná práce žáků a studentů s Archivem pod vedením vyučujícího rozvíjí myšlení v souvislostech a kritický přístup k pramenům a informačním zdrojům, doplňuje povědomí o konkrétních historických událostech, ale může sloužit i k pochopení průběhu nejrůznějších společenských, psychických a dějinných procesů. Pedagogové mohou navštívit CVH Malach spolu se svými studenty či žáky navštívit v otevíracích hodinách na základě předchozí dohody (rezervace termínu pro skupinovou návštěvu).

Vyvrcholením dosavadních vzdělávacích aktivit USC SFI bylo v listopadu loňského roku spuštění **portálu iWitness**¹², interaktivního výukového produktu spojujícího objevitelské nadšení z on-line práce s kompletním archívem s bezpečně kontextovým prostředím „off-line“ vyučovacích hodin. iWitness není jen reakcí na potřebu edukativního prostoru technologicky odpovídajícího

⁷ <http://www.pamatnik-terezin.cz> (duben 2012)

⁸ <http://dornsife.usc.edu/vhi/czech/terezin/> (duben 2012)

⁹ Ke stažení jsou zde např. úryvky ze svědectví Viktora Laše, který byl jako vězeň terezínského ghetta nasazen na „vyčištění“ Lidic po jejich vypálení nacisty: <http://dum.rvp.cz/materialy/svedectvi-viktora-lase.html>

¹⁰ <http://dornsife.usc.edu/vhi/rasismus> (duben 2012)

¹¹ Podrobnosti o CVH Malach a jeho aktivitách, ale i o Archivu vizuální historie Institutu USC Shoah Foundation, který je zde zpřístupněn, jsou k nalezení na webových stránkách <http://www.malach-centrum.cz>.

¹² <http://dornsife.usc.edu/vhi/education/iwitness/> (duben 2012)

dnešní moderní době. Jde o produkt, který si je plně vědom multimodálnosti dnešního světa, ve kterém se lidé učí mnoha různými způsoby. Jeho nedílnou součástí je proto zapojení kreativity do procesu učení. iWitness, zatím dostupný pouze v anglické verzi, nabízí uživatelům přístup k 1 000 interview společně s kompletním souborem indexových metadat, historickým kontextem, doplňkovými zdroji primárních informací, možností tvorby vlastních výstupů v rámci dané vzdělávací aktivity, a následnou virtuální diskusi využívající mechanismů vrstevnického vzdělávání („peer to peer education“). Jde tedy o produkt na pomezí vzdělávání o holocaustu a výuky mnohočetných gramotností.¹³

Vznik projektu iWitness je úzce spjat s teoretickými pracemi Henryho Jenkinse o nových gramotnostech pro nová média ve 21. století¹⁴, výzkumy Soni Livingstone týkajících se mediální a internetové gramotnosti¹⁵ a s definicí standardů ISTE (International Society for Technology in Education). S tím, jak technologie zásadně proměňují lidskou společnost, se musí školy i učitelé zaměřit na výuku dovedností a kompetencí nezbytných pro digitální věk. Samostatná práce žáků s audiovizuálním obsahem projektu iWitness vyžaduje dovednosti přesahující tradiční, textově chápanou gramotnost. Kromě multimediální, technologické a digitální gramotnosti posilují aktivity zabudované do rozhraní iWitness i informační gramotnost a rozvíjejí kritické myšlení.

Tisíc lidských příběhů obsažených v projektu iWitness je prostřednictvím registrovaných učitelů zpřístupněno přímo žákům, a to v rámci běžné internetové sítě. Interview, která jsou stejně jako kontextové odkazy zatím jen v angličtině, byla natočena v Austrálii, Kanadě, Německu, Izraeli, Itálii, Mexiku, Polsku, Velké Británii, USA, Jižní Africe, Švédsku a Zimbabwe. Součástí iWitness je kromě jiného i kompletní Encyklopedie holocaustu (publikace amerického United States Holocaust Memorial Museum¹⁶), a dokumenty a fotografie z archivu Yad Vashem. Uživatel může veškerý materiál zpracovávat pomocí vestavěného multimediálního online editoru, a dosáhnout tak osobitosti, relevantnosti, rozmanitosti a konvergence v jiných formách vzdělávání téměř nedosažitelné. Další zabudovanou funkcí projektu iWitness je evaluace a sběr dat sloužících k posouzení jinak velmi těžko měřitelných výsledků hodnotového vzdělávání. Stejně jako samotná technologie projektu iWitness, i tyto evaluační modely hodnotící změny chování uživatelů v čase jsou průkopnické, neboť jde o sledování a měření procesu samotného, nikoliv pouze jeho výsledků.

Předpokládá se, že projekt iWitness bude obohacován o další šablony pro tvorbu interaktivních vzdělávacích aktivit, aby byla i při jeho rozšiřování na další teritoria zachována geografická a kulturní relevance. Co se týče využití iWitness v České republice, zpočátku pravděpodobně půjde o práci s čistě anglickou verzí, postupně doplňovanou o větší množství místně relevantních interview, případně i o několik rozhovorů v češtině, stále však v plně anglickém rozhraní a prostředí. Vytvoření plně české verze je čistě otázkou nalezení prostředků na financování takového úsilí.

¹³ Pro přesnou definici tohoto termínu tak, jak jej chápe USC SFI, viz Cazden – Cope – Fairclough – Gee et al. 1996.

¹⁴ Jenkins 2009

¹⁵ Např. Internet Literacy: Young People's Negotiation of New Online Opportunities, MIT Press, 2008.

¹⁶ <http://www.ushmm.org/> (duben 2012)

POUŽITÉ ZDROJE A LITERATURA:

- Assmann, A.: *History, Memory, and the Genre of Testimony*. *Poetics Today*, 27:2 (Summer 2006), str. 261-274.
- Barša, P.: *Paměť a genocida: Úvahy o politice holocaustu*. Praha: Argo, 2011.
- Bauer, Y.: *On Oral & Video Testimony*. *PastForward*, Autumn 2010, str. 20-22. K dispozici on-line na: <http://dornsife.usc.edu/vhi/download/PastForwardAutumn2010.pdf> (duben 2012)
- Cazden, Courtney; Cope, Bill; Fairclough, Norman; Gee, Jim; et al.: *A Pedagogy of Multiliteracies: Designing Social Futures*. *Harvard Educational Review*; New London Group, Spring 1996.
- *Internet Literacy: Young People's Negotiation of New Online Opportunities*, MIT Press, 2008.
- Jenkins, H.: *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. MIT Press, 2009.
- Milligan, J. D.: *The Treatment of an Historical Source*. *History and Theory*, Vol. 18, No. 2 (May, 1979), str. 177-196.
- Pease, T. C.: *A Caution Regarding Military Documents*. *The American Historical Review*, Vol. 26, No. 2 (Jan., 1921), str. 282-284.
- Vaněk, M. – Mücke, P. – Pelikánová, H.: *Naslouchat hlasům paměti: Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007.

- University of Southern California Shoah Foundation Institute: <http://dornsife.usc.edu/vhi/>
- Centrum vizuální historie Malach při MFF UK v Praze: <http://www.malach-centrum.cz>